

АНАЛИТИЧЕН ДОКЛАД

ЗА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ПРОУЧВАНЕ НА НАГЛАСИТЕ КЪМ РАЗЛИЧИЯТА НА УЧЕНИЦИ, ВКЛЮЧЕНИ В ПРОЕКТ YESI

Въведение – концепция на изследването, участници и инструментариум

Докладът се основава на данни от емпирично проучване на мнението и нагласите на ученици от страните-партньори по проекта. Целта е да се направи сравнение между резултатите преди и след обучение с електронните ресурси по гражданско образование, разработени по проекта. Във връзка с това е създаден специален въпросник, който включва описание на практически ситуации, познати от жизнения опит на децата. Ситуациите са описани с думи или представени чрез снимков материал. Те са подбрани така, че да провокират учениците спонтанно да покажат своите нагласи към другостта, многообразието и човешките права. Акцентът е върху правата на деца и готовността за проява на активно гражданско поведение. Преобладават въпросите под формата на казуси.

Индикаторите и показателите на изследването, въз основа на които са структурирани въпросите, са представени в таблицата по-долу:

<i>Показатели</i>	<i>Индикатори</i>
1. Знание (познаване на) за собствените права	<ul style="list-style-type: none"> • знае • не знае • познава ги • не ги познава
2. Отношение към правата/към поведение, свързано с правата на децата	<ul style="list-style-type: none"> • приемане • отхвърляне • липса на позиция (без мнение)
3. Поведение, насочено към отстояване на собствените права	<ul style="list-style-type: none"> • има/няма готовност за действие в защита на правата; • активно / пасивно поведение
4. Отношение към различието – като произход, външен вид, език, култура, религия и др.	<ul style="list-style-type: none"> • позитивно • негативно • неутрално

Въпросите са от затворен тип с избираеми отговори. Така се избягва субективността при интерпретацията на свободните отговори, както и риска от социално желателни отговори на учениците.

Изследователската процедура включва два етапа на събиране на данни с един и същи въпросник, което позволява съпоставяне на получените резултати. Първият етап е проведен през 2021 г. – преди планираното обучение по гражданско образование по проекта. При това първо допитване участват 503 ученици от всички държави-партньори. Вторият етап е проведен в края на проекта (през април – май 2022 г.). В него са обхванати 504 ученици на възраст от 7 до 11 години. Разпределението на извадката по държави-партньори в проекта е следното:

- България – 261 ученици
- Гърция – 58 ученици
- Сърбия – 101 ученици
- Португалия – 84 ученици.

Включени са ученици, които са целева група по проекта. Всички те са преминали през целия цикъл на обучение с учебните ресурси, създадени по проекта.

Анализът на резултатите в настоящия доклад се отнася до обобщените данни за цялата група ученици, попълнили въпросника, независимо от държавата-партньор, в която живеят и учат. Диференциацията по държави-партньори от първия етап на изследването е показана в предходен аналитичен доклад по проекта.

Концептуалната рамка на изследването се базира на две ключови теории, които обясняват формирането на умения за активно гражданство и усвояването на тематиката за човешките права и правата на децата. Това са теорията за множествената интелигентност на Хауърд Гарднър и теорията за социално-емоционалното учене (Bandura, Bartolo, Cefai).

Множеството интелигентности и идеята за насърчаване на социалното включване

Интелигентността е конструкт, свързан с времето, мястото и културата, в която възниква. Учениците възприемат ценностите и уменията в своята култура като наблюдават възрастните и възпроизвеждат техните модели на поведение. Средата на живот и обучение е наситена с реални възможности за прилагане и упражняване на уменията. Способността да се поддържат социални контакти и да се сътрудничи с останалите е в основата на интелигентността. Х. Гарднър дефинира интелигентността като:

- Способност за създаване на нещо, което има стойност в културен контекст;
- Умение да се предлагат ефективни решения на проблемите, с които отделната личност се сблъсква в своя живот;
- Умението да се откриват нови и комплексни проблеми, които трябва да се разрешат.

Според теорията за множеството интелигентности индивидите имат когнитивни способности в няколко относително независими области. Оттук следват и различните типове интелигентност – математическа, пространствена, музикална, лингвистична,

телесно-кинестетична, интерперсонална и интраперсонална. Интерперсоналната интелигентност е способността да се разбират другите хора, а интраперсоналната – способността за създаване на точен образ за себе си, чрез който личността успешно се справя с живота си. Междуличностната (социална) интелигентност е от ключово значение за изграждане на толерантно отношение към различията и за уважаване на човешките права. Социалната интелигентност е свързана и с емоционалната интелигентност, като постепенно моделът на емоционална интелигентност се разширява и включва в себе си и социалната.

В индустриалното съвременно общество децата придобиват знания и умения не само от своите родители, но и чрез училището и общностите от връстници в училищните класове. Това е естествена среда за формиране на отношение към другите и за създаване на нагласи за приемане на различията. Чрез симулации, работа по казуси, дискусии и други активности те развиват своите социални умения и всички останали аспекти на множествената интелигентност. Колкото по-често училището поставя учениците в активна позиция да решават проблеми, да обсъждат и да обсъждат различни гледни точки, толкова по-вероятно това ще доведе до отваряне на тяхното съзнание към света и чувствителност към другите хора. Чрез обучение в социални умения и междуличностно взаимодействие подрастващите се научават как да променят и света около тях и да създават нови елементи на културата.

Социално-емоционалното учене – модел за развитие на междуличностни умения и толерантност към различията

Социалното и емоционалното учене възникват с цел насърчаване на множеството интелигентности и най-вече на социалната, емоционалната и академичната компетентност на младите хора. Друга цел е координиране на действията и програмите за развитие на социална и емоционална интелигентност между училището, семейството и общността. Гражданските компетентности и личностното развитие са ядро на социално-емоционалното учене. Тези компетентности са универсални – всички хора се нуждаят от тях, независимо къде и как живеят. Овладяването на умения за поддържане на удовлетворяващи междуличностни отношения, които изключват насилието, дискриминацията и социалното изключване, е основен фокус на социално-емоционалното учене. Това е компетентностно ориентирано обучение, което води до формиране на меки, преносими умения за сътрудничество и отговорно вземане на решения. В модела на социално-емоционално учене се открояват 5 области на компетентност:

- Компетентност в областта на самосъзнанието – разбиране на собствените емоции, лични цели и ценности; адекватно възприемане на себе си като индивид и част от социалните групи и общности;
- Компетентност в областта на саморегулацията – овладяване на умения и нагласи, които улесняват регулирането на собственото поведение според особеностите на социалната ситуация;

- Компетентност в областта на социалното познание – способност да се възприема гледната точка на различните от нас – хората с различен произход и култура, да се изпитва емпатия.

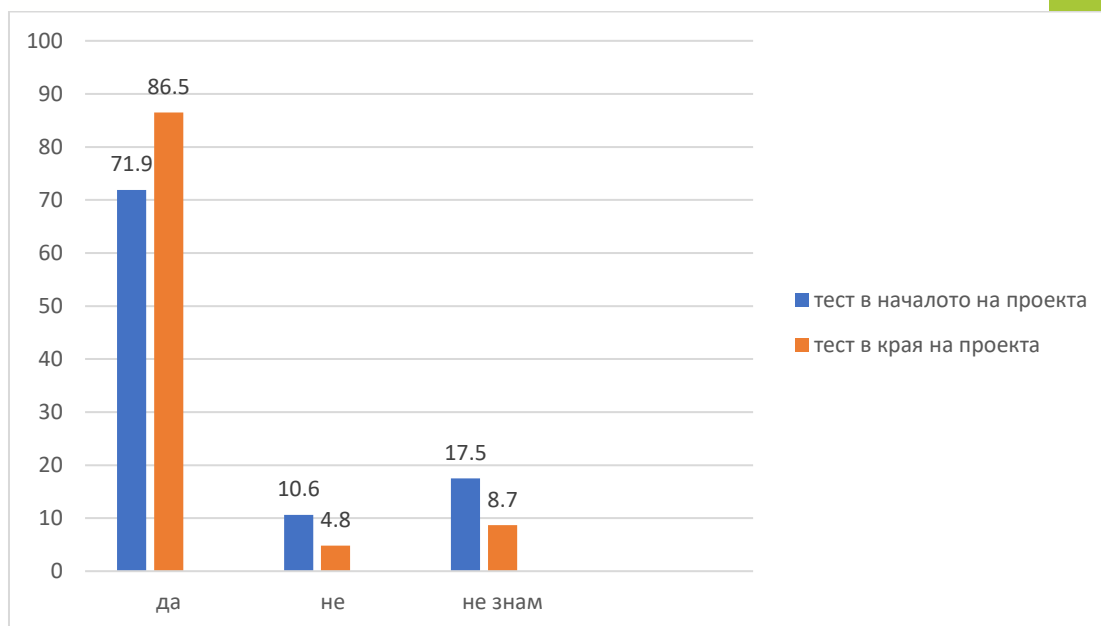
Социално-емоционалното учене се осъществява чрез интерактивни методи и техники, познати от конструктивизма в педагогиката. Ученето чрез преживяване и ученето чрез действие (правене) е много подходящо за развитие на меки умения и социална компетентност. Наред с груповото обучение то създава благоприятна среда, в която учениците да тренират ново поведение – на взаимопомощ, опознаване, общуване и разбиране на човешките права. Използването на практически ситуации, казуси, ролеви игри и драма методи повишава емоционалността в обучението и помага учениците да осъзнаят и запомнят ситуацияите. Поради тази причина и въпросникът за проучване на мнението и нагласите на учениците в проекта възпроизвежда същия модел на въпроси тип практически ситуации. От учениците се изисква да посочат как ще действат в конкретен контекст, да се поставят на мястото на друг, да отразят отношението си към различията.

Анализ на получените данни от въпросниците на учениците

Обобщеният преглед на резултатите показва, че учениците има ясна позиция по отношение на многообразието като част от поведението на гражданина. Те рядко отговарят неопределено и посочват категорични отговори на въпросите. Малък дял са неутралните отговори, като „не знам“, „никой“, „не мога да преценя“. При попълването на въпросника учениците бързо се ориентират в ситуацията, като коректно я отнасят към своя опит. Те избират опция за отговор, която демонстрира активност и ангажираност с конкретно поведение. Това показва, че те имат изградена компетентност да разпознават адекватното поведение на добрия гражданин и да мислят за себе си като граждани.

Отношение към различieto

Данните показват, че след проведено обучение по проекта учениците повишават толерантността си към различията, както се вижда на фиг. 1. При първоначалното допитване преди заниманията по проекта те определено показват позитивно отношение към многообразието и готовност да се създават приятелства с връстници от различни култури и националности (71,9%). В края на проекта този дял нараства на 86,5%.

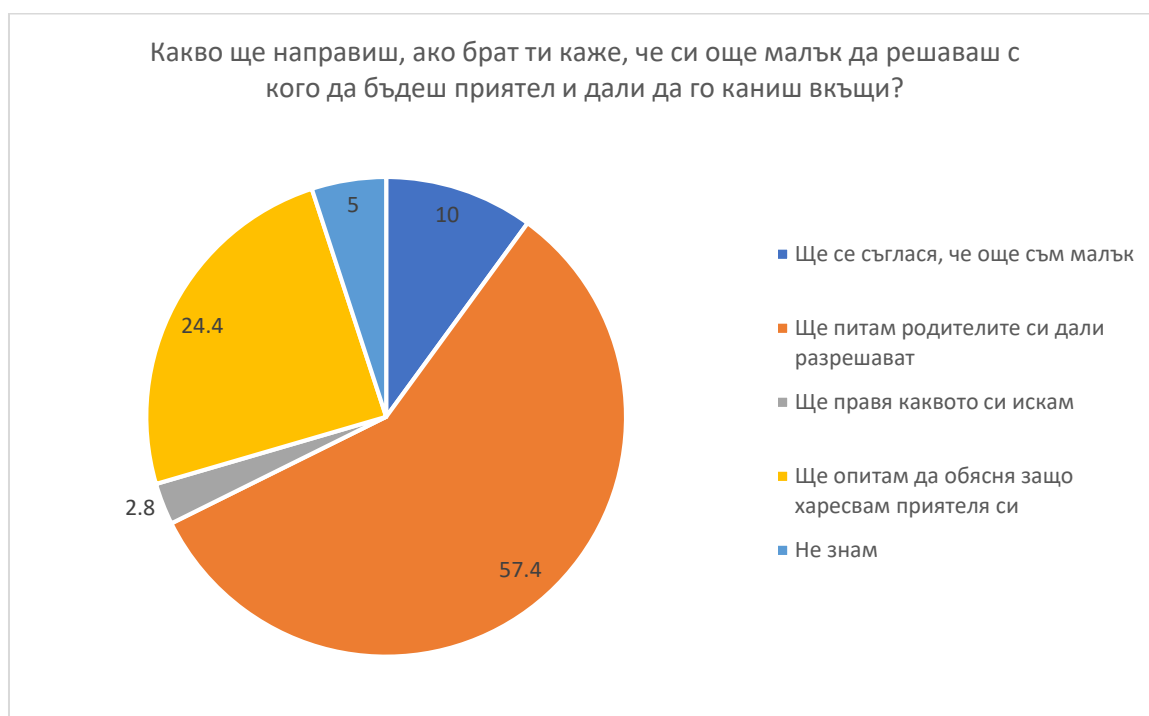

Фиг. 1. Отношение към различието чрез приятелството като ценност

В по-малка степен е заявената готовност да посрещнат в дома си непознато дете, което е различно от техния приятелски кръг. 64,5% споделят, че биха го направили, а останалите 35,5% не биха поканили на гости чужденец или не са сигурни как биха постъпили. Фактически, 1/3 от учениците се колебаят в избора в тази ситуация, което е обяснимо от гледна точка на малкия опит на децата от началното училище в общуване с хора от различни националности, религии и култури – особено такива, които са географски отдалечени от тяхното родно място. Положително впечатление прави, че след проведеното обучение по проекта съотношението на отговорите се променя – намалява неопределеността, намалява дялът на негативните отговори и се увеличава позитивното възприемане на различията. При допитването в края на проекта само 19,4% от учениците се колебаят как ще постъпят при общуване с момче от Палестина в сравнение с 35,5% в началото. Голяма част от учениците са категорични, че искат да се сприятелят с различния от тях и биха го поканили на гости (76,9%). Стабилни и без съществена промяна остават данните по отношение на емоционалното възприемане на различията. Радващо е, че повечето ученици (80,5%) не биха се ядосали, ако новият им приятел откаже да консумира тяхна храна, защото не познава вкуса ѝ и има други хранителни навици. Изразяването на емоции по отношение на различията е константно. И това не е случайно. Децата в началното училище са в процес на формиране на своята емоционална интелигентност. Те все още се учат да разграничават емоциите и не могат да постигнат значителна дълбочина в откриването на нюанси в своето емоционално състояние. За да се постигне видимо различие в отношението и преживяването на една ситуация е необходимо повече време на обучение и социално съзряване. В ограничените срокове на проекта не е възможно да се отчете голяма разлика. Това обаче не означава, че учениците не са постигнали развитие в осъзнаването на своите емоции и чувства. Много полезно е, че чрез електронните ресурси те са имали достатъчно поводи за рефлексия върху своето

емоционално състояние. Във финалното тестване те запазват равнището на емоционално изразяване на различието, което говори за стабилност и затвърдяване на постигнатото.

Учениците демонстрират своите нагласи към различните от тях хора чрез отношението към приятелството. Приятелството е ценност, която децата притежават и познават добре на практическо равнище. За тях е важно да създават приятелства и сами да решават кой да бъде техен приятел. Като имаме предвид възрастта (7-11 г.) съвсем естествено е децата да осъзнават, че не са напълно самостоятелни и техните решения трябва да бъдат съгласувани с родителите и близките в семейството. Половината от анкетираните ученици (57,4%) биха се допитали до родителите си, когато общуват с нови хора в своето обкръжение. Интересно е, че в сравнение с началото на проекта с малко се увеличава броя на учениците, които са готови да отстояват категорично своята самостоятелност. 24,4% от тях казват, че ще се опитат да обяснят защо избират момчето от друга националност да бъде техен приятел (Вж. Фиг. 2).

Фиг. 2. Готовност за отстояване на собствено мнение

Можем да допуснем, че заниманията по гражданско образование са повлияли на учениците по посока по-убедително изразяване на себе си. $\frac{1}{4}$ от учениците разбират, че активното гражданство означава и активно отстояване на изборите, които правят. Това кореспондира с поведение, насочено към отстояване на собствените права. Тези данни са обнадеждаващи, като имаме предвид, че децата са в началото на формирането на образа за себе си и на осъзнаването си като самостоятелни личности.

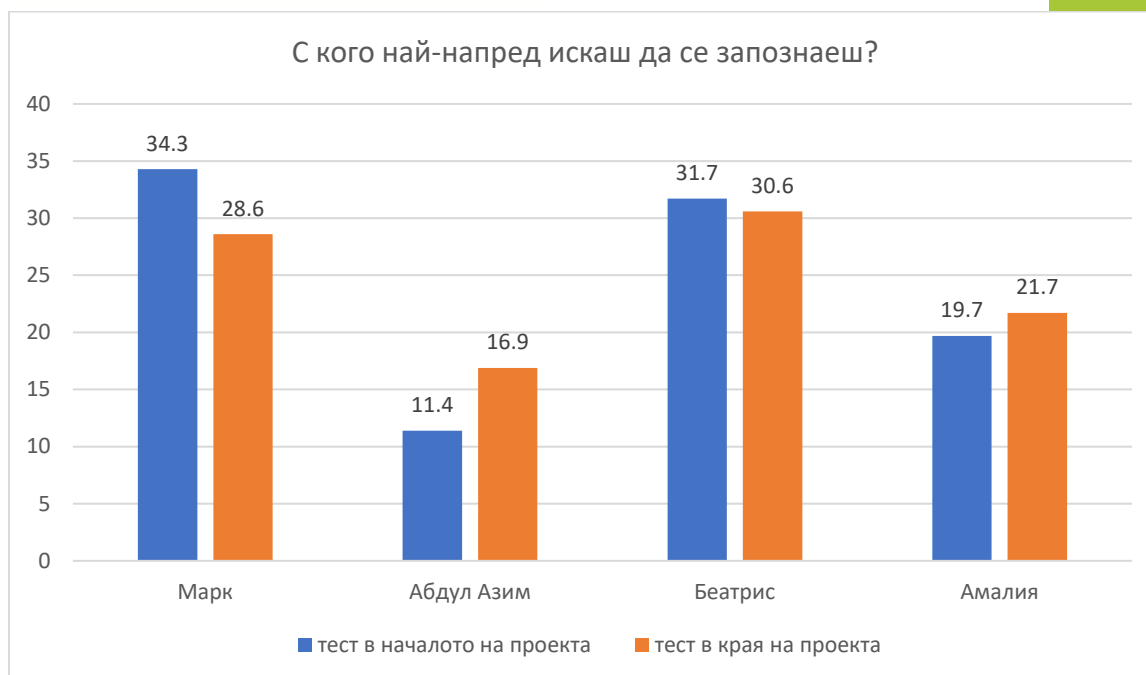
Децата от 1. до 4. клас в голяма степен възприемат различията чрез външността на хората, с които се срещат. Първото впечатление от външния вид за тях е значим маркер

за формиране на отношение към многообразието. С помощта на снимките, показани по-долу, във въпросника се изследва именно въздействието на външното излъчване при осмисляне на различията.

Илюстративен материал от въпросника

Резултатите потвърждават факта, известен от социалната психология, че при първото впечатление хората харесват сходните на тях (т.е. представители от същата раса, пол, възраст, цвят на косата, излъчване...). Затова е логично анкетираните ученици да избират в по-голяма степен да се запознаят с деца на тяхната възраст, които приличат на тях. Интересното е, че в края на проекта се увеличава, макар и с малко, желанието за установяване на контакт с деца от друг етнос и раса – Абдул Азим и Амалия (Фиг. 3).

Фиг. 3. Проява на интерес към различните при създаване на първо впечатление в общуването

Прави впечатление, че детето, което излъчва тъга и детето, което излъчва сила и позитивност на снимките, получават повече симпатия и желание за общуване с тях при финалното тестване. Наред с това се увеличава броят на учениците, които не проявяват дискриминационни нагласи. Повече от половината анкетирани ученици са готови с всяко от децата на снимките да седят на един чин и да си сътрудничат. Потвърждава се очакването, че при малките ученици отсъстват предразсъдъци и стереотипи, които можем да видим при възрастните. С 5% се увеличава делът на учениците, които след заниманията по гражданско образование демонстрират желание за общуване с всички деца от снимките, независимо от различията между тях. Децата създават по-малко бариери в общуването в сравнение с учениците в горна училищна степен и с възрастните. Това се дължи на ограничен социален опит и на естествения стремеж на децата да не са сами – да са част от общност и да получават сигурност и внимание.

Снимките във въпросника се използват за четири типа ситуации, които изследват реакции при среща с различието и готовност за взаимодействие. Компонентите на въпроса са базирани на принципите на **социометрията** като метод за измерване на взаимоотношенията. Методът е създаден от Джейкъб Морено за оценка на взаимодействието между хората в малки групи и общности – в т.ч. училищни класове, работни и приятелски групи. Появата му има връзка с развитието на психодрамата, която Дж. Морено създава с цел по-добро разбиране на себе си и своите отношения с другите хора. Ползата от метода е, че позволява да се оцени нивото на съчувствие, което даден човек предизвиква в групата, както и привличането и отхвърлянето между членовете на групата (класа). Изследването на близостта на взаимоотношенията показва динамиката на групата – кой колко е ценен от останалите и каква е склонността на определени хора да поставят в изолация останалите. Това прави методът подходящ за изследване на

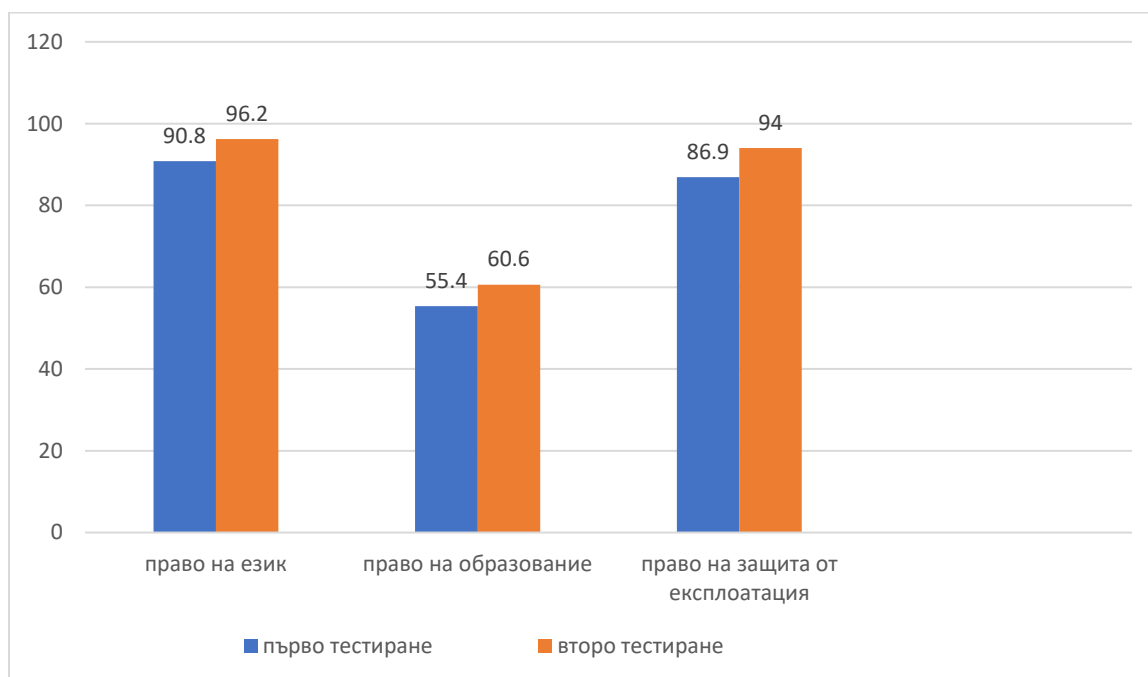
ситуации на социална изолация и нагласи към приобщаване или отхвърляне. Учениците в началното училище са много спонтанни в изразяване на предпочитания към съученици и връстници. Те бързо се привързват, но и бързо отхвърлят и могат да обидят или наранят съученика си. В ситуация на избор с кого да си партнират в училище или с кого да празнуват те директно показват нагласата си към другите членове в групата. Предпочитанията им се формират на базата на излъчване, индивидуални характеристики, минал опит в подобни ситуации. Методът не търси причини за избора, а се фокусира върху самия избор в групов контекст. В социометрията се проектират различия в ценностите, които определят избора на партньор в общуването. Методът служи също и за прогнозиране на бъдещо развитие на груповата динамика сред учениците и очертава възможни промени в позицията и ценностната ориентация. Изборите, които децата правят чрез въпросите във въпросника, показват устойчивост на ценностната ориентация към общуване с връстници, независимо от различията. При стартиране на проекта повечето от тях са познавали смисъла на добрите отношения и са били възпитани в дух на приемане и разбирателство. Естествено е тази позиция да остане непроменена и в края на проекта, който носи посланието на приобщаващото образование. Можем да очакваме, че демонстрираната нагласа ще бъде трайна и няма да се промени съществено и в бъдеще – днешните малки ученици ще бъдат подкрепящи и помагащи възрастни.

Отношение към човешките права и поведение, свързано с правата на децата

Темата за правата на децата е частен случай на глобалната тема за човешките права. Обучението по права на децата трябва да започне от най-ранна възраст с подходящи методи и средства – близки до сетивния опит на децата. Най-често предпочитани са казуси и ролеви игри. Друг подход е да се описват ситуации, в които е показано нарушаване на правата. Първата стъпка в обучението е запознаването с правата – децата да знаят какво е тяхно право и да могат да го разпознават. Изследването на познанията на децата за техните права във въпросника става чрез два въпроса от типа незавършени изречения. Учениците трябва да поставят дума на празното място в изречението. Напр. „Ялджъ ..... (има/няма) право да говори на своя език, ако е в чужда страна“. Моделът за проверка на знанията чрез попълване на празни места в изречение е добре познат в началното училище и не затруднява учениците. Съдържанието на задачата е насочено към три от основните права на децата – правото на собствен език и култура; правото на образование и правото на закрила от експлоатация. Резултатите показват по категоричен начин, че децата имат ясна представа за тези права. Те ги познават и различават, могат да дефинират ситуацията като свързана с някое от техните права. В началото на проекта те са имали достатъчно знания за правата си, особено що се отнася до злоупотребата с детски труд и правото на изразяване на своя език. По-ниски са резултатите за познаването на правото на образование. Посещаването на училище децата възприемат повече като задължение и рутинна дейност в ежедневието си, отколкото като право. Учениците, включени в извадката, нямат личен опит от ограничаване на правото им на образование. За тях достъпа до училище е даденост, естествена част от живота им, за

което не е необходимо да се полагат специални усилия (за разлика от децата от държави в други континенти). Важният въпрос е не само дали децата знаят, че имат право на образование, а как разбират неговата същност. Малко повече от половината деца в изследването разпознават правото на образование (55,4%) преди заниманията си по проекта. След тях този дял нараства на (60,6%). В сравнителен план се вижда, че има ръст между 5 и 7% в знанията за правата на децата (Фиг. 4). Тези знания имат фундаментален характер. Те се усвояват чрез обучение по повечето учебни предмети в училище, както и чрез извънкласни дейности. Обучението е част от гражданското образование, което в повечето образователни системи се реализира интегративно чрез междупредметни връзки. Така то става част от личностното развитие и социализацията на подрастващите. Учениците са информирани за своите права и задължения в училище, в семейството, в обществото. Със средствата на проекта тази информация се затвърждава и се задълбочава с цел формиране на активно отношение към правата. Затова е трудно да се открие съществена разлика преди и след заниманията по проекта – базисните знания остават същите, като се свързват с осмисляне в нов контекст.

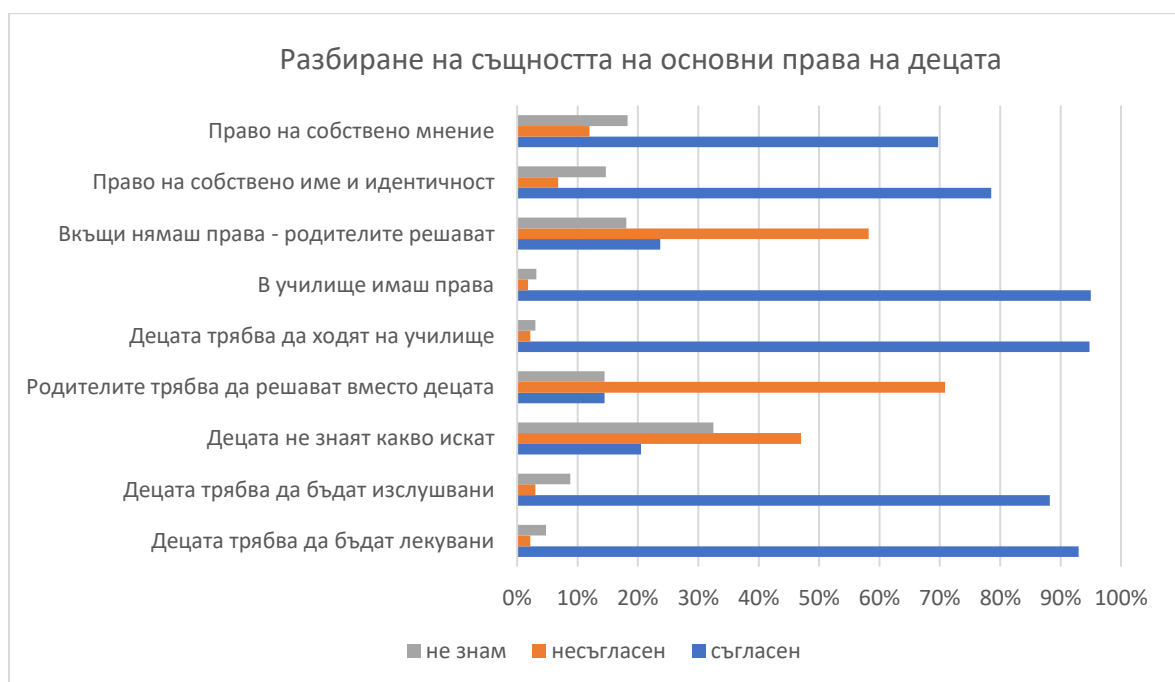

Фиг. 4. Познаване на правата на децата

Знанията за правата на децата са основата за изграждане на умения за уважаването и отстояването им. Във връзка с това във въпросника е включен въпрос за тестване доколко децата разбират същността на своите права. Въпросът се състои от 9 твърдения и 3 опции за отговор – „съгласен“, „несъгласен“, „не знам“. Твърденията отразяват практически примери от живота на децата, свързани с техните права. Фокусът е разбирането за основните права според Конвенцията на ООН – право на здравни грижи, право на образование, на собствена идентичност, на изразяване на мнение и пр. Чрез твърденията

са пресъздадени ситуации на ограничаване на правата или на утвърждаване на техния смисъл. Резултатите в началото на проекта показват, че учениците имат добро разбиране за същността на своите права (Фиг. 5). Те различават правата и ги отнасят към конкретни действия на родители и на учители. В най-висока степен е разбирането на смисъла на правото на здравеопазване, правото на лично мнение и правата в ролята на ученик. За разлика от глобалното право на образование, което не се разбира добре от всички изследвани ученици, правата и задълженията на ученика в училище се познават много добре. Потвърждава се убеждението на децата, че практикуването на правата е зависимо от позицията на техните родители. Децата са наясно, че много от решенията за тях се взимат от родителите и те трябва да съобразяват желанията си с тях. Анкетиранияте ученици не възприемат това като ограничаване на правата им, а като нормално състояние на грижа и отговорност на родителите. Естествено, те възприемат себе си като „малки“ и по-скоро са склонни да отстъпят от позицията си. Този аспект се забелязва и в отговорите на друг въпрос от въпросника, който е коментиран по-горе.

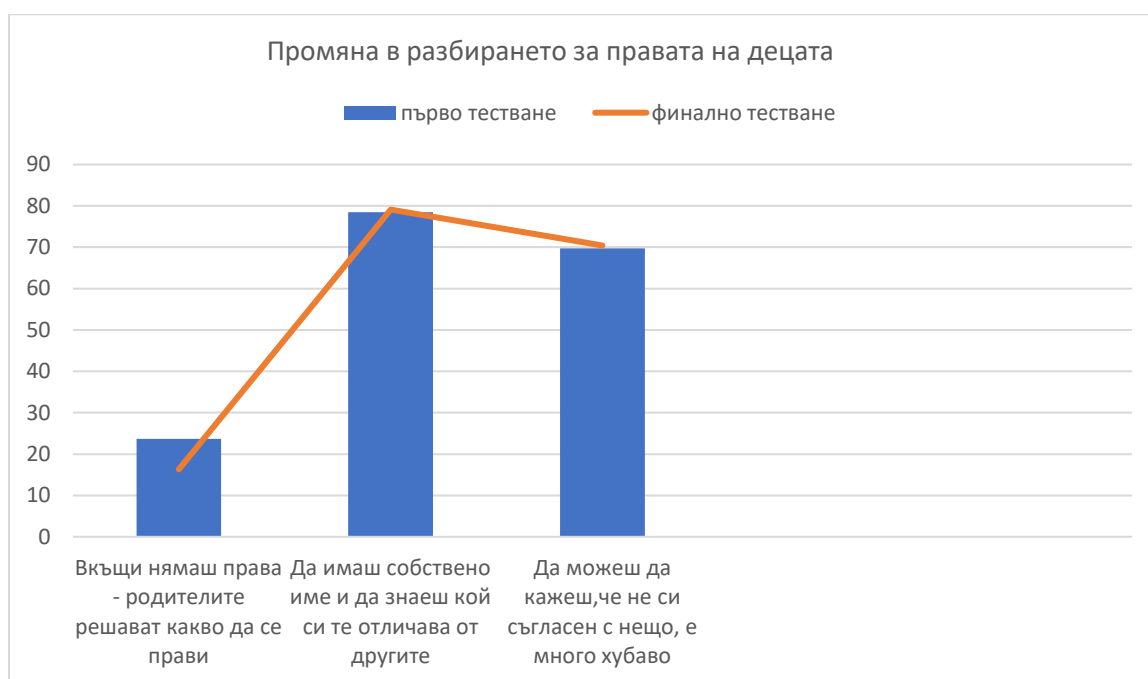
Фиг. 5. Разбиране на правата на децата

Положително впечатление прави, че децата са наясно с правото им да бъдат изслушвани. Те осъзнават необходимостта си да бъдат информирани за важните неща в техния живот – как да бъдат лекувани, какво да учат. За тях е важно да участват при вземането на решения, които ги касаят и това се възприема като тяхно право.

Сравнението за разбирането на правата на децата преди и след заниманията по проекта показва интересна тенденция. Увеличава се относителният дял на учениците, които осъзнават, че вкъщи също имат права и решенията на родителите им за тях могат да бъдат обсъждани. Нараства броят на децата, които не са съгласни, че нямат права и единствено

родителите им могат да имат мнение за тяхното развитие. Промяна се забелязва и по отношение на правото на изразяване на собствено мнение и правото на име и идентичност (Фиг. 6). Изучаването на правата на децата в училище подпомага тяхното личностно развитие и самостоятелност. Чрез заниманията по права на децата те порастват – овладяват морални и социални норми и осъзнават себе си като отделни личности. Така се изгражда чувството за уникалност, индивидуалност и собствена ценност. Груповата работа в дейностите по запознаване с другостта дава полезен поглед към уникалността и различията на другите.

Фиг. 6. Сравнение в разбирането за правата на децата между първото и второто попълване на въпросника

От гледна точка на анализа на резултатите интересен въпрос е как се постига промяната в обучението на учениците в областта на човешките права и многообразието. Промяната идва постепенно. Тя не може да се констатира изведнъж, с един урок или един разговор. В обучението по гражданско образование става дума за психологическа промяна – за трансформиране на нагласи, ценностни ориентации, вярвания, което изисква продължително време. Придобиването на знания за себе си и за живот в общност става паралелно с личностното развитие и понякога е трудно тези два процеса да се отделят, за да се видят резултатите само от обучението в училище. Методиката на формиране на социални умения и гражданско съзнание също предполага поэтапност и надграждане във времето. Тази методика се основава на 3 принципа:

- Активност - активно участие на ученика в процеса на обучение;
- Прагматизъм – пренасяне на истинския живот на „сцената“ в класната стая чрез импровизиране на ситуации от самите участници и игра на роли;
- Пространство – в буквален и в преносен смисъл да се осигури пространство за „среща“ между учениците, които свободно да споделят опит, преживявания, да се подкрепят и да пробват различни стратегии на поведение.

Тези принципи са заимствани от **арт-анимацията в образованието** и от **образователната драма**, като водещи теоретични концепции във формирането на умения и промяна на нагласите. Идеята за срещата между обучаемите „лице в лице“, конфронтацията и противопоставянето им в ситуации, подобни на житейските, принадлежи на школата на психодрамата. Докосването на телата, играта на роли, спонтанността на реакцията имат смисъл само „тук и сега“. Най-висока стойност за подрастващите, които развиват собствената си личност, има динамиката на настоящето и преживяванията, които се провокират в момента на ученето. Затова от съществено значение за обучението е то да протича в група от връстници. В груповите срещи (сесии) всеки участник може да играе, да наблюдава и да рефлектира по значим за него начин. Изводите за обсъжданите теми се появяват като резултат от интерпретациите и преживяванията по време на срещата (сесията, занятието). Образователната драма интегрира идеята за предвидимост и опитност в изиграваните събития. Учениците се фокусират върху влиянието на преживяването върху възприемането на събитията. Преживяването, неговото споделяне и възприемане като случващо се с нас и с другите е отправна точка за промяна на поведението и на отношението към изучаваните явления. Така образователната драма действа като репетиция за реалния живот. Ценностният смисъл на подобни занятия е в индивидуалната гледна точка и споделянето ѝ с другите в групата. Размяната на социален опит и поведенчески модели в групата става чрез играта на роли. Ролята в драма методите има ключово значение – на механизъм за трениране на ново поведение и за осмисляне на различни реакции в една и съща ситуация. Ролята в обучението чрез драма се разбира различно от ролята в социологията или в изкуството. Психодраматичната игра на роли е възможност Аз-ът да приеме различни осезаеми форми в даден момент. Това е шанс ученикът да конструира определена ситуация (житейска или учебна) заедно с други лица или обекти (предмети, изображения, символи). Ролята е символичното представяне на това как индивидът възприема ситуацията, без неговото поведение да се режисира отвън (от учител, ментор). Социалното измерение на играта на роли е много съществено при развитие на граждански умения и компетентности. То обхваща овладяването на социалните роли, които се налага да играем като граждани и членове на обществото. Овладяването на тези социални роли става главно чрез импровизиране или чрез размяна на ролите. Импровизирането при ролевата игра е типично за някои разновидности на образователната драма, като импротеатъра (импровизационен театър), форум театъра и плейбек театъра.

Размяната на ролите като техника позволява ученикът да се постави на мястото на друг участник в ситуацията и да я „види“ през неговите очи. Размяната на роли провокира уменията да разбираш чужда гледна точка и да преодолееш върховенството на Его-то. Такава промяна е много стойностна за децата от начална училищна възраст, защото при тях егоцентризмът е много силно изразен. Те възприемат света единствено през своите желания, потребности и цели и им е трудно да си обяснят защо понякога другите отказват техните искания. Изследвания във възрастовата психология обръщат внимание на още един феномен, типичен за децата в началното училище. Те възприемат света и поведението на другите нагледно, с образи. За да овладеят ново поведение, те се нуждаят от примери и илюстрации, които да им покажат как се действа. Ролевото изиграване придава точно такава образност на обучението. Децата виждат нагледно как се държи добрият гражданин, какво се случва, ако не спазваш правилата в обществото и т.н. Образът се възприема лесно, остава трайно в съзнанието на малкия ученик и служи като зрителна опора в бъдещи ситуации, в които се налага действие.

Играта навлиза в образованието от хуманитаристиката и идеята за универсалната ценност на човека и неговия живот. Най-влиятелна в това отношение е културологичната теория на Йохан Хьойзинха. Според него културата възниква и се развива като игра. Играта е свободно действие, естествен процес, който има смисъл само, ако е желан. Тази постановка извежда на преден план значението на мотивацията за учене чрез игра и психологическата подготовка на участниците. Това от своя страна поставя въпроса за ролята на учителите като вдъхновители и мотиватори за своите ученици. Ако учителят умее да създаде творческа атмосфера за учене чрез игра, то ползата от това нараства. Подготовката за игровите занятия изисква време, усилия, професионализъм. Играта е проекция на субективното върху света. Според **школата на конструктивистите** в педагогиката и в психологията (Дж. Брунер, Едуард Клапаред и др.) традиционното учене осигурява адаптация към външния свят. Ученето чрез игра създава усещане, че можеш да промениш света, да го адаптираш към себе си – а не обратно – да адаптираш себе си към света. Подобно разбиране превръща учениците в откриватели, в активно търсещи промяната хора, вместо в пасивни наблюдатели на света около тях. Процесът на социално откривателство е сложен, той изисква **време, пространство, психологическа готовност и майсторство**. Резултатите от такъв процес не идват бързо. Едуард Клапаред вярва, че отговорът на всички сложни въпроси за този процес се съдържат в детето (в ученика) и в неговата спонтанност. Играта е естествена среда за учене на децата от началното училище. Използването на разнообразни форми на игри (ролеви, игри с правила, симулации) ускорява процеса на учене чрез откриване. Чрез играта постепенно детето става готово да учи от опита и от практиката – т.е. да учи чрез действие (learning by doing). **Теорията за учене чрез действие** (learning by doing) принадлежи на Джон Дюи и също оказва силно влияние върху обучението в социални умения и граждански компетентности. От тази теория в педагогиката навлиза идеята за включване на личния опит в обучението. Използването на личния опит като източник на знания се противопоставя на механичното запомняне и възпроизвеждане на факти. Стремешът е да се провокира мисленето на ученика и да се изяви неговата

индивидуалност. Образователният процес, основан на опита и преживяванията на ученика, налага промяна в методите на обучение. Методите включват експериментиране, преживяване, работа по проект, работа в малка група. Възпроизвеждането на факти се заменя от аргументиране на идеи, убеждаване, дискутиране. За този начин на учене индивидуалните различия между учениците в класа представляват особена ценност. Нестандартно мислещите деца са стимул да се осмисля опита и познатото знание по нов начин. Затова основна роля на учителя е да насърчава различията – в гледните точки на учениците, в средствата, които те избират, за да ги изразят, в начина, по който взаимодействат с останалите. Учителят не е основен източник на знания, той е помощник, експерт, фасилитатор на процеса на индивидуална изява и учене от опита. Важно е учителят да организира обучението така, че да не нарушава вътрешногруповите процеси в класа, защото чрез тях фактически се реализира ученето. Груповата организация на обучението създава среда за трениране на умения за общуване с връстници и за справяне с различията – индивидуални, межкултурни и други.

Обобщени изводи и коментари от изследването чрез въпросника за ученици

1. Данните показват положителна нагласа към различията на много голяма част от учениците. При среща с различни от тях децата от началното училище те са с отворено съзнание за установяване на контакт и създаване на приятелства.
2. Учениците, включени в проекта, са придобили знания за човешките права и за правата на децата. Те разбират, че имат права и че правата на другите трябва да се уважават.
3. Динамиката в отговорите преди обучението по проекта и след това се забелязва по отношение на осъзнаването на себе си и собствените права и възприемането на човешкото многообразие. В своите отговори във финалното допитване учениците показват положителна промяна при възприемане на различията и готовността да си сътрудничат с деца от други етноси и култури. Наред с това се отчита по-висока степен на увереност на учениците при правене на избори за това как да постъпят в различни социални ситуации.
4. Резултатите от въпросниците не показват много големи различия в отговорите в началото и в края на проектните дейности. Социално-емоционалното учене е ориентирано към създаване на нагласи и трансформиране (пренареждане) на съществуващи ценности. Значима промяна в нагласите може да се отчете след дълъг период от време. Периодът на работа с учениците по проекта не е толкова

продължителен, за да се видят отчетливи различия – не защото ги няма, а защото са още в процес на формиране и нямат видима външна форма.

5. Като формат въпросникът е напълно съобразен с възрастта на учениците. Той е базиран на познати, житейски ситуации, които са максимално близки до живота и опита на децата. Много от поведенията, които отразяват въпросите, учениците са срещали до момента, чували са коментари и оценки за това дали поведението е приемливо или не. Това формира минал опит за подобни ситуации, но не и реални знания и умения, които да станат трайна част от поведението на учениците. Това че познават дадено явление, не означава, че ще спазват необходимите правила или ще постъпват по най-адекватния начин в своя живот. Затова въпреки че учениците отговарят по приемлив начин, те се нуждаят от обучение и от затвърждаване на наученото по гражданско образование.
6. При събирането на емпирични данни чрез въпросника се разчита на описанието на казуси и практически примери. Това предполага висока степен на ситуативност и субективност на реакциите на учениците. Отговорите се влияят от настроенията, доминиращите емоции в момента на попълване на въпросника. Те отразяват не само трайните знания и опит, но и моментното настроение на учениците. Изследването е проведено в една и съща училищна среда (класна стая, учители, начин на анкетиране) и това също оказва отражение върху сходството на отговорите преди и след дейностите по проекта.
7. Дейностите в обучението по проекта се изпълняват в групов формат – в целия клас и при работа в малки групи. Това предполага силно **влияние на групата** от връстници при попълване на въпросника. Чуват се мнения на другите, изразяват се гледни точки, което води до формиране и общо групово мнение и понякога да конформизъм – индивидуалното мнение се подчинява на груповото разбиране по даден въпрос. При групова работа е трудно да се отчете стойността на индивидуалното изпълнение. Затова и не е случайно, че резултатите от въпросника не показват големи амплитуди в мненията и нагласите. Този факт може да се тълкува като положителен знак за проведеното обучение с електронните ресурси по проекта. Той показва, че учителите са изградили позитивна атмосфера на сътрудничество, в която са затвърдили съществуващите знания и нагласи на учениците към многообразието.
8. При обучение със средствата на образователната драма и методите на неформалното учене се акцентира върху емоционалното въвличане на учениците в процеса и тяхното активиране „тук и сега“. Децата преживяват силно случващото се в занятието, вълнуват се от игрите, рефлексират върху наученото. Непосредствено в края на обучителната сесия се забелязва значимо повишаване

на равнището на знания и умения. Когато се налага учениците от началното училище да се върнат след време към изученото, за да попълнят въпросник, например, те обикновено правят това с по-малка емоция и отговарят по стандартен начин. Това също обяснява малката разлика в някои от аспектите на проучваната проблематика.

9. Занятията с електронните ресурси, разработени по проекта, са допринесли за устойчивост на знанията и уменията на учениците по отношение на тяхната социална и емоционална компетентност. Те са потвърдили съществуващите позитивни нагласи към различието и са помогнали учениците да бъдат по-сигурни, когато избират как да постъпят в ситуации, свързани с правата на децата. Те с лекота заявяват категорични позиции по отношение на ситуацияите във въпросника и избягват неопределените отговори от типа „не знам“ и „не съм сигурен“.

10. Обучението в социални умения и гражданска компетентност е **непрекъснат процес**. То не е еднократен акт, затворен в рамките на едно занятие или един проект. Този процес е необходимо да съпътства целия жизнен цикъл на човека. Дори когато познава вече параметрите на доброто гражданско поведение, той се нуждае от по-дълбоко осъзнаване и трениране на уменията. Именно към трайното осмисляне на познатото са насочени дейностите и ресурсите, създадени по проекта. Те могат да се използват в различни фази на обучението по гражданско и мултикултурно образование. Учениците в началното училище имат знания в подкрепа на социалното включване от основните учебни предмети, които изучават задължително в училищното образование. Затова не е изненада, че в началото и в края на проекта те демонстрират сходни нива на овладяване на темите за човешкото многообразие. Ресурсите и занятията по проекта успешно допълват постигнатото в училище и разширяват познавателния опит на децата чрез възможности за неформално учене.